

Veel joden vonden een bestaan in de geldhandel — waar het 'woeker'-probleem natuurlijk levensgroot aanwezig was. Zo komen wij eveneens de Lombarden tegen (zie inmiddels ook het opstel van Remi van Schaik in de bundel *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij* (1997)). Hier raken we al enigszins aan het christelijke wereld- en geschiedbeeld en de heilshistorische betekenis van de joden daarin. Stof voor anti-joodse gevoelens genoeg. Cluse bespreekt het onderwerp zakelijk maar niet zonder sentiment. Een van zijn vragen is hier: in hoeverre hebben de flagellanten rechtstreeks invloed gehad op de jodenmoord. De bronnen der anti-joodse gevoelens hebben rijkelijk gevloeid. Ze waren zeer divers en zijn maar heel moeilijk in direct verband te brengen met actuele (mis)daden. Toch vangt men af en toe een glimp op, zoals in Thomas van Aquino's *De regimine judaeorum*, dat waarschijnlijk voor Aleydis van Brabant bestemd is geweest.

Dit is ongetwijfeld een belangrijk boek, een mijlpaal in de geschiedschrijving van de joden in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen. Er zijn vrijwel geen gedrukte stukken aan het speurend oog van de schrijver ontgaan. Cluse heeft zelfs nog van veel ongepubliceerd archiefmateriaal gebruik gemaakt. Toch wil ik op een paar tekorten wijzen, die eerder als desiderata mogen worden opgevat. Het perspectief van Cluse is voornamelijk gekozen vanuit de christelijke bronnen en vanuit de moderne moraal; het 'Selbstverständnis der Juden als Volk und Religion' en hun polemieken tegen het christendom komen vrijwel niet aan bod. Dat is een gebruikelijk manco. Verder heeft Cluse naar mijn smaak te weinig aandacht besteed aan de rechtsbronnen, die toch ook een uitvloeisel zijn van de macht der heersers, die 'hun' joden 'in bescherming' namen. De rechtspositie der joden wordt af en toe wel aangestipt (zoals in Arnhem of Venlo) maar dat gebeurt niet systematisch. Ook in de *Saksenspiegel* of in *Thet autentica riocht* is een en ander over de joden te vinden, evenals in rechtsgeleerde schrijvers als de Brabander Willem vander Tanerijen. Maar ik wil de auteur niet overvragen; zijn boek zal lange tijd een bron van informatie en inspiratie zijn.

A. H. Huussen jr.

D. E. H. de Boer, E. H. P. Cordfunke, H. Sarfatij, ed., 1299. *Eén graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum: Verloren, 2000, 208 blz., f41,-, ISBN 90 6550 091 x).

In 1299 overleed de jonge Jan I, laatste telg uit het Hollandse gravenhuis. Hij werd opgevolgd door zijn neef, Jan van Avesnes, graaf van Henegouwen. Daarmee kwam de personele unie tussen Holland en Zeeland enerzijds en Henegouwen anderzijds tot stand die tot in de zestiende eeuw voortduurde.

De (Hollandse) Stichting centrum historische instellingen belegde een colloquium in Dordrecht om dit feit te herdenken, een uitgelezen gelegenheid om Hollandse historici eens bij de geschiedenis van Henegouwen te betrekken en Belgische historici bij die van Holland. De voordrachten zijn nu in een bundel bijeengebracht, met een voorwoord van de redactie en afgesloten met een knappe slotbeschouwing door J. van Herwaarden.

De bundel bevat twaalf artikelen, waarvan zeven van de hand van Nederlanders. Cordfunke opent hem met een overzicht van de politieke situatie — beheerst door de perikelen met Vlaanderen — kort vóór en kort na de samenvoeging van wat de schrijver 'drie graafschappen, elk met een eigen identiteit' noemt. Dat hier een probleem ligt, lijkt hem te zijn ontgaan. De positie van Zeeland als apart graafschap is in elk geval vóór de regering van Willem III bepaald niet

onomstreden; nog in de zestiende eeuw noemde de Zeeuwse kroniekschrijver Reygersbergh Holland en Zeeland 'een Graafschap altjts aen malkanderen annex'. Cordfunkes mede-auteurs laten zich voorzichtiger uit.

D. Dugnoille ('ere-archivaris' van Aat) en M. de Waha van de Université libre te Brussel geven een uiteenzetting over de positie van de Avesnes vóór 1299 en het grote belang dat dezen bij banden met Holland hadden aangezien zij in hun eigen Henegouwen nauwelijks een voet aan de grond kregen. In een tweede bijdrage leveren dezelfde schrijvers een zeer nuttig inzicht in de groei van de Henegouwse steden en de zich tot stad ontwikkelende *burgi* en vervolgens in de opkomst van de Staten van Henegouwen in de veertiende eeuw.

In haar bijdrage 'over boeken, bisschoppen en Henegouwse ambities' houdt Janet van der Meulen zich onder meer bezig met de jegens de Avesnes vijandige teneur van een fabel uit 1260 en met de tegenstelling tussen Avesnes en Dampierres die op den duur verzoening toch niet bleek uit te sluiten. Ook behandelt zij de opvoeding van de zoons van Aleid van Henegouwen en haar neef Floris V. Min of meer terloops maar met goede argumenten veegt zij wilde hypothesen over een opvoeding van Floris V door Jacob van Maerlant van tafel. Liever ziet ze de kapelaan van Aleide, Bette van Zienkzee als leermeester van de neven. Ook vestigt zij de aandacht op de astronoom en filosoof Hendrik Bate van Mechelen als leermeester van Gwijde van Avesnes. Zij wijst de laatste op overtuigende wijze aan als auteur van het didactische 'Li ars d'amour, de vertu et de boneurté'. G. Guldentops (Leuven) sluit daarbij aan en bespreekt de verschillende visies van Bate (anti) en Gwijde (voor) op 'adel', hetgeen te verklaren is vanuit beider verschillende afkomst.

Mevrouw De Hemptinne bespreekt kort en krachtig de 'vlotte verwezenlijking van de personele unie [der graafschappen] op bestuurlijk vlak' die niet weg nam dat het gevoel van saamhorigheid zwak bleef. De diplomaticus Burgers hecht eraan te wijzen op de aanzienlijke mate van continuïteit binnen de Hollandse kanselarij in het begin van de veertiende eeuw. Pas omstreeks 1316 is daar een sterke uitbreiding van personeel en werkzaamheden te zien. A. Janse ziet onder de Avesnes in Holland geen tegenstelling tussen een jongere adel, gefavoriseerd door de graven en een oudere die in zijn geheel door de moord op Floris V zou zijn gecompromitteerd. Jan II voerde een duidelijke verzoeningspolitiek en er zijn geen lijnen door te trekken naar de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Eerder zijn de facties onder de stedelijke elites, naar zijn mening, als voorlopers van de latere conflicten te beschouwen. De Hollandse steden vormen het object van De Boers bijdrage. Zij groeiden, ook zonder dat van een speciale stimulerende rol van de graven kan worden gesproken, in economische betekenis en in zelfbewustzijn van hun nog wat spaarzaam in de bronnen naar voren komende elites.

Van den Hoven van Genderen verlegt de aandacht opnieuw naar Gwijde van Avesnes, broer van Jan II en bisschop van Utrecht. De belening door de graaf van zijn broer met de geconfisqueerde Amstelse en Woerdense goederen bleek een verstandige politiek en de bisschop toonde zich een ware Avesnes in de manier waarop hij zijn binnenlands gezag versterkte en greep op de jurisdictie van het Nedersticht kreeg onder meer via een arbitragepraktijk (die ook in Holland in de veertiende eeuw toepassing kreeg).

De artikelen waarmee de bundel besluit, van de architectuur-historica Elizabeth den Hartog over kerkelijke bouwkunst in Holland en Zeeland tijdens de Henegouwse graven en van M. de Kroon over bedevaarten en heiligenverering in Holland-Zeeland-Henegouwen omstreeks 1299 'en daarna' zijn niet de sterkste van de collectie. Het onderzoek van Den Hartog is kennelijk nog niet afgerond en haar voorlopige conclusies zijn dan ook wat vaag en hypothetisch. Mevrouw De Kroon geeft een lijst met patrocina in Holland en Zeeland (en een kortere vermelding van een aantal Henegouwse kerkheiligen) en vergelijkt deze met gegevens over bedevaarten.

vaarten. Ze meent daaruit te kunnen concluderen dat de wijding van kerken aan bepaalde heiligen het werk was van adel en bisdom, de populariteit van bepaalde bedevaartsoorden daarentegen een uiting van volksdevotie. Is dat zo? Ook stedelingen bouwden kerken en stadsbesturen legden straffen op in de vorm van bedevaarten. Zij komen in het verhaal van mevrouw De Kroon niet voor. De studie van Van Herwaarden over strafbedevaarten ontbreekt trouwens onder de door haar gebruikte literatuur. En waarom schrijft zij dat in Holland het Bavo-patrocinium geheel ontbreekt (185) om twee regels verderop aan het Haarlemse patrocinium van Bavo te releveren? Kortom, ook deze studie lijkt nog in een beginstadium te verkeren. Beide artikelen steken enigszins af bij de voorgaande die wèl van grote vertrouwdheid met het onderwerp getuigen. De bundel is overigens zeer geslaagd en hij is bovendien aantrekkelijk geïllustreerd.

J. A. Kossmann-Putto

W. Paravicini, ed., *Hansekaufleute in Brugge, I, Die Brügger Steuerlisten 1360-1390*, K. Krüger, ed. (Kieler Werkstücke. Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters II; Frankfurt am Main [etc]: Peter Lang, 1992, 227 blz., DM 64, ISBN 3 361 44760 4). G. Asmussen, *Hansekaufleute in Brügge, II, Die Lübecker Flandernfahrer in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts (1358-1408)*, W. Paravicini, ed. (Kieler Werkstücke. Reihe D. Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters IX; Frankfurt am Main [etc]: Peter Lang, 1999, 1024 blz., DM 198,-, ISBN 3 631 31938 X). W. Paravicini, H. Wernicke, ed., *Hansekaufleute in Brügge, III, Prosopografischer Katalog zu den Brügger Steuerlisten 1360-1390*, I. Dierck, S. Dünnebeil, R. Rössner, ed. (Kieler Werkstücke. Reihe D. Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters XI; Frankfurt am Main [etc]: Peter Lang, 1999, 573 blz., DM 148, ISBN 3 361 34735 9).

De hier besproken boekdelen zijn het resultaat van een onderzoeksproject dat Werner Paravicini, momenteel directeur van het Duits historisch instituut in Parijs, voorheen hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de universiteit van Kiel, over de Duitse Hanze en haar leden heeft opgezet in zijn 'Kielse' periode. Vermits een der belangrijkste belangstellingsvelden van Werner Paravicini de Bourgondische staat, voornamelijk in de Nederlanden is, ligt het voor de hand dat het vooral de naar het westen georiënteerde Hanzevaart is geweest, die zijn belangstelling wegdroeg. In de inleiding op een van de besproken delen wordt dit als 'hansische Westforschung' omschreven. Het laat-middeleeuwse Brugge was van oudsher, met Novgorod, Londen en Bergen in Noorwegen een der vier Hanzesteunpunten, wat gezien de rol van Brugge als handelsmetropool van West-Europa niet verwondert. Evenmin baart het verwondering dat de Hanzeaten vanaf de opkomst van Antwerpen in de vroege zestiende eeuw het zwaartepunt van hun aanwezigheid in de Nederlanden naar de Scheldestad verlegden.

Over de in Brugge werkzame Hanzeaten was tot voor kort relatief minder bekend dan over hun collega's die hun mercantiel geluk in het Balticum of in Scandinavië zijn gaan beproeven, elke aanvulling van deze kennis is dan ook meegenomen. Het minste dat van de groep rond Werner Paravicini kan gezegd worden, is dat ze niet erg spaarzaam met middelen en inzet is geweest. Het heeft er alle schijn van dat binnen de kortste keren de achterstand inzake kennis over het Brugse Hanzekantoor zal zijn weggewerkt, of wellicht in een voorsprong zal zijn omgezet. Naast de hier aan de orde zijnde drie forse boekdelen, wordt nog meer aangekondigd (de doctoraten van Anke Greve en van Renée Rößner bijvoorbeeld). Of een en ander ook een